

El comerç tarδοarcaic a les illes Balears: vells problemes, dades recents, nous plantejaments

Jordi Hernández-Gasch

Mayurqa (2009-2010), 33:
113-130

EL COMERÇ TARDOARCAIC A LES ILLES BALEARS: VELS PROBLEMES, DADES RECENTS, NOUS PLANTEJAMENTS

Jordi Hernández-Gasch*

RESUM: Les excavacions subaquàtiques al derelict de la cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca) dels anys 2002 i 2004 han tret a la llum un vaixell grec que transportava un carregament variat a finals del s. VI aC.

L'examen del context indígena i dels materials ceràmics d'importació tardoarcaica publicats assenyalen l'arribada intencionada d'aquest vaixell i permet fer una altra interpretació sobre el comerç tardoarcaic (circa 550-450 aC) a les illes Balears.

Al ben conegut vector púnic que va incidir al SSE de Mallorca, cal afegir-hi ara un segon vector d'origen focu al NE. De l'illa de Menorca, en canvi, no en tenim dades conclouents.

Des d'aquest nou enquadrament interpretatiu, moltes de les produccions tardoarcaiques gregues (de manera predominant, les figuretes de bronze, però possiblement també alguns materials ibèrics i etruscs apareguts en zones diverses de l'illa) no s'haurien d'atribuir al comerç feniciopúnic incipient, sinó tal vegada a un comerç grec també novell, en alguns casos a partir de mecanismes endògens d'intercanvi, de poblat a poblat, des dels centres receptors costaners.

Finalment, explorem les causes i conseqüències sobre una societat en procés de jerarquització, amb unes elits emergents que empraven els objectes de prestigi del comerç exterior per consolidar-se, les quals anirien adquirint el monopoli de la violència i el control de l'esfera ideològica.

PARAULES CLAU: Comerç grec, època tardoarcaica, illes Balears, societat talaiòtica, derelict.

ABSTRACT: Underwater excavations of a wreck in Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca) in 2002 and 2004 brought to light a Greek ship carrying an assorted cargo in the late sixth century BC. An examination of the indigenous context and published imported Late Archaic pottery shows an intentional arrival of this vessel and allows for a new interpretation of Late Archaic trade (circa 550-450 BC) in the Balearic Islands.

A second vector of Phocaean origin in the north of the island needs to be added to the well-known Punic vector, which affects the SSE area of Mallorca, while there are no conclusive data for Minorca.

On the basis of this new interpretative framework, many late Archaic Greek productions (predominantly, bronze figurines, but possibly also some Iberian and Etruscan materials found in different areas on the island) cannot be automatically linked to an incipient Phoenician trade, but seemingly to an also incipient Greek one, in some cases with endogenous trade mechanisms in settlements on the coast, which were receptors for inland settlements. Lastly, we explore the causes and consequences on a society undergoing a hierarchization process. The emerging elites used these prestige objects provided by Mediterranean trade to consolidate their status and acquire the monopoly of violence and the ideological control within their communities.

KEY WORDS: Greek trade, late Archaic period, Balearic Island, Talayotic society, shipwreck.

* Doctor en Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Codirector del projecte de Son Real (Mallorca). Adreça de correu electrònic: jhernandezgasch@gmail.com

INTRODUCCIÓ

La gènesi d'aquest estudi, el resum del qual ara presentem, té l'origen en la troballa i excavació subaquàtica recent (dels anys 2002 i 2004)¹ del derelicte de la cala Sant Vicenç, corresponent a un vaixell grec de finals del s. VI aC que transportava un carregament variat, sobretot ceràmic.

L'examen del context indígena immediat del terme pollencí i del més general a les dues illes Balears —on els darrers tres anys s'han incrementat, tot i que modestament, els exemplars de ceràmica d'importació tardoarcaica publicats, que en origen ja eren molt escadussers—, no solament descarta una arribada més o menys accidental d'aquesta embarcació, sinó que permet fer una altra interpretació del comerç tardoarcaic (*circa* 550-450 aC) a les illes Balears.

Ha quedat ben establert, per la recerca dels darrers vint-i-cinc anys, en especial de V. M. Guerrero (1997), el vector púnic que va incidir, ja des del s. VI aC, al sud-sud-est de Mallorca, i que ha estat ben documentat al puig de la Morisca i a Na Guardis, entre altres indrets. Tanmateix, la troballa al nord-est de Mallorca —sobretot devora els dos grans poblats de Pollença, Can Daniel Gran i el Pedret de Bóquer— de materials grecs, etruscs i ibèrics, a més de feniciopúnics, combinada amb l'excavació d'aquest derelicte grec, ens permeten aventurar un segon vector comercial tardoarcaic d'arrel mediterrània al nord-est de Mallorca, en aquest cas, en mans focees.

Des d'aquest nou enquadrament interpretatiu, moltes de les produccions tardoarcaiques gregues (de manera predominant, les figuretes de bronze, però possiblement també algunes àmfores ibèriques i els migrats materials etruscs apareguts en zones diverses de l'illa de Mallorca), no s'haurien d'atribuir al comerç feniciopúnic incipient a les illes Balears, sinó tal vegada a un comerç grec que també començava a manifestar-se. La comparança amb el que succeeix per les mateixes dates al litoral català —però no abans, ni tampoc després— reforça aquesta interpretació. En aquest sentit, cal recordar la data de fundació dels assentaments foceus més occidentals: vers el 600 aC per a Massàlia i poc abans del 550 aC per a l'establiment de Sant Martí d'Empúries.

Pel que fa a la presència de troballes tardoarcaiques al Pla de Mallorca, hem plantejat mecanismes endògens d'intercanvi, de poblat a poblat, des dels centres receptors costaners que serien els únics a tenir un contacte directe amb els comerciants mediterranis.

Finalment, hem explorat les causes i les conseqüències sobre una societat en procés de jerarquització, en què unes elits emergents empraren els objectes de prestigi del comerç exterior per consolidar-se, les quals anirien adquirint el monopoli de la violència i el control de l'esfera ideològica ensems que acumulaven recursos econòmics i transformaven l'autoritat en poder polític (Hernández-Gasch, 2008).

LA MATERIALITAT DEL PERÍODE TARDOARCAIC A LES ILLES BALEARS

Els materials importats que puguin ser datats al s. VI aC i a la primera meitat del s. V aC són tan escassos que no constitueixen cap mostra vàlida amb finalitats estadístiques. Aquest fet i la constatació que els exemplars solen estar mancats de context arqueològic —

¹ L'han donat a conèixer els arqueòlegs que l'excavaren i estudiaren en diverses publicacions preliminars (Nieto, Santos, Tarongí 2004; 2006).

assumpte especialment rellevant per a l'estatuària, que presenta problemes de datació notables i que, a diferència de la ceràmica, es podria haver comercialitzat en una època relativament allunyada del moment en què va ser produïda— ens ha fet desestimar el comptatge per número mínim d'individus.

És per aquest motiu que ens hem estimat més presentar un recull exhaustiu del que sabem que ha estat publicat fins a la data (figura 1), tot i que som conscients que, en alguns jaciments en procés d'excavació i en el fons de museus procedents d'excavacions antigues, els exemplars existents deuen ser significatius.

Quant a les àmfors fenícies i púniques, tenim coneixement de presència d'àmfora fenícia del cercle de l'estret de Gibraltar (T-10.2.2.1), de la segona meitat del s. VI aC, a l'ancoratge de Na Guardis (Colònia de Sant Jordi – Ses Salines) (Guerrero 1989, 231; 1999, 96), d'àmfora feniciopúnica PE-10 / T-10.1.2.1, entre el segon i el tercer quart del s. VI aC, al Pedret de Bóquer (Pollença) (Aramburu-Zabala 2005,18) i a Torelló (Maó) (Castrillo 2005, 156), d'àmfora punicoebusitana PE 12 / T-1.3.1.2, del darrer quart del s. VI aC i la primera meitat del s. V aC, sis exemplars al puig de la Morisca (Calvià) (Ramon 1995, 60; Quintana 2000, 44) i exemplars únics al Pedret de Bóquer (Estrellas, Merino 2005, 380), Garonda (Llucmajor) i Taiet (Manacor) (Aramburu-Zabala 2005a), quatre exemplars a Torelló (Maó) (Castrillo 2005, 156), un a Algaiarens (Ciutadella) (Ramon 1995, 59) i nou a Talatí de Dalt (Maó) (Juan, De Nicolás, Pons 2004; Juan, Pons 2005).²

Pel que fa a les àmfors ibèriques arcaiques, se'n trobà un exemplar a Na Guardis (Guerrero 1999, 96-98), tres al puig de la Morisca (Quintana 2000, 50) i un al jaciment menorquí de Binicalaf (Sant Climent - Maó) (Ramon 1991).

Respecte de les àmfors massaliotes, n'existeix una de la forma Py-1, producció del s. VI aC, a Trepucó (Maó, Menorca) (Castrillo, com. pers.), i dues més de la forma Py-2D, fabricades a la primera meitat del s. V aC, a Na Guardis i a Portopí (Guerrero 1989, 96; 1999, 103).³

La vaixel·la ceràmica coetània és encara més escadussera i es redueix a un fragment de copa jònica tipus B2 de Vallet i Villard, de la segona meitat del s. VI aC, recuperat a la punta del Patró (Santa Margalida) (Sanmartí, Hernández-Gasch, Salas 2002, 109) (figura 2.3); tres fragments d'un cànter de *buccherò nero*, del s. VI aC, localitzats en una cova molt propera a la cova d'enterrament de l'avenc de la Punta (Pollença), que li hauria pogut servir de *bothros*, ja que concentrava ceràmiques d'importació, absents a la cova funerària (Cerdà 2002, 43) (figura 2.4), i un fragment d'un bol etrusc de *buccherò nero* a Talatí de Dalt (Juan, Pons 2005).

La petita estatuària de bronze contrasta, en canvi, perquè és relativament abundant.

A l'illa de Menorca, els elements més antics es podrien remuntar al s. VII aC. Es tracta del cap amb barret frigi, localitzat probablement al peu del Toro (el Mercadal) i que possiblement és una producció grega de finals del s. VII aC (Orfila 1983, 108), i de l'Imhotep, trobat al santuari de taula de la Torre d'en Galmés (Alaior), de procedència egípcia o del Pròxim Orient, i datat entre els segles VII aC i VI aC (Orfila 1983, 126).

Del s. VI aC existeix el *toxotes* de Llucmajor, produït al voltant dels anys 570-560 aC. És de procedència «dòrica provincial» o sud-itàlica, segons García y Bellido, o de

² D'aquest jaciment provenen també, segons els investigadors, dos individus d'àmfora púnica de Sardenya, T-1.4.4.1, que s'han de datar entre el segon quart del s. VI aC i la primera meitat del s. V aC (Juan, Pons 2005).

³ Del s. V aC existeix un fragment de vora d'una àmfora de Corint a Gotmar (Pollença) (Cerdà 2002; figura 16 a).

finals s. VI aC i de procedència sud-itàlica, concretament de Lokroi, segons Blanco (Gual 1993, 105); l'Atena *Promachos* de la Figuerassa (Porreres), producció àtica o d'imitació etrusca, segons García y Bellido, datada de finals s. VI aC o de principi del s. V aC (Gual 1993, 110); una segona Atena *Promachos*, producció atenenca de finals del s. VI aC, trobada a Menorca (encara que no té procedència coneguda a l'illa) i conservada al *Museum of Fine Arts de Boston* (García y Bellido 1960; Orfila 1983, 109); el cap de felí de Son Marí (Santa Margalida) (figura 2. 6), molt semblant al cap de bronze d'Empúries, de procedència jònica oriental (s. VI aC), però també similar al cap d'or d'Andújar, als caps de felí de la tomba 17 de la Joya (s. VII-VI aC) i de l'arca funerària de la tomba 19 de la necròpolis de Salamina (s. VII-VII aC), als caps de Maquiz i als caps etruscos del Museu d'Antiguitats de Berlín (vers el 500 aC) (Guerrero 1983; Buzzi, Giuliano 1992, 82 *apud*; Gual 1993, 117), i el corredor nu, procedent del Rafal del Toro (el Mercadal), al qual hom atribueix una fàbrica grega (Orfila 1983, 114). D'aquest moment o una mica posterior (fins a la meitat de s. V aC) existeix el guerrer de Son Gall (Alaior), de procedència segurament també grega (Orfila 1983, 119); el casc de guerrer de la Torre d'en Galmés (Orfila 1983, 121); el guerrer de Torelló (2, 5), d'origen etrusc o grec sud-itàlic (Orfila 1983, 120), i el senglar alat, trobat també a Torelló i produït versemblantment a l'Àsia Menor (Orfila 1983, 131).

Del guerrer de Binicalaf no se n'ha pogut establir la fàbrica ni la cronologia exactes, però podria ser arcaic (Orfila 1983, 118).

Dats clarament del s. V aC, existeix un *kuros* de procedència desconeguda, de principis s. V aC, segons els paral·lels que dona Gual, tot i que l'autora en rebaixa la cronologia fins a finals del s. V aC o principis del s. IV aC (Gual 1993, 106); el guerrer de Son Gelabert de Dalt (Lloret de Vistalegre), de mitjan s. V aC, possiblement del Peloponès, segons García y Bellido (Gual 1993, 102); el guerrer que es posa la cuirassa de Son Cresta (Llucmajor), exemplar grec i del primer quart del s. V aC, segons García y Bellido, i còpia etrusca i de la meitat del s. V aC, segons Hostetter (Gual 1993, 107); l'home nu de Can Palou (Santa Eugènia), de procedència grega i de la segona meitat del s. V aC, segons García y Bellido, però coríntia segons Langlotz, i sud-itàlica severa i de la primera meitat de s. V aC, segons Lehmann i Fuchs (Gual 1993, 107); el sàtir de Son Reus (Algaida), d'estil etrusc campanià de Càpua, segons Riis (Gual 1993, 109); la figura femenina trobada a Son Reus, d'estil sud-itàlic i de la primera meitat del s. V aC (Gual 1993, 112); l'Atena *Pallation*, trobada prop de l'església del Roser (Santanyí) (Cerdà 2002, 38), de procedència peloponèsia o d'imitació sud-itàlica, de la meitat del s. V aC (Gual 1993, 111); la Sirena del Rafal del Toro, producció grega o sud-itàlica, de la meitat del s. V aC (Orfila 1983, 134), i l'Odisseu, trobat a Biniparratx Petit (Sant Lluís), estatueta grega del s. V aC o tal vegada del s. III aC (Orfila 1983, 133).⁴

Un darrera categoria d'objectes importats en època tardoarcaica, i que perduren en el registre arqueològic, són els elements de bronze de caràcter utilitari (estris, vaixel·la o d'altres) procedents d'àrees diverses: la sivella de cinturó de garfis del tipus C2 de Cerdeño (1986, 283), de l'illa dels Porros (Santa Margalida) (Sanmartí, Hernández-Gasch, Salas

⁴ Tot i que de manera predominant sembla que aquestes estatuetes foren fabricades a la primera meitat del s. V aC, no podem assegurar que arribessin a Mallorca de manera immediata. Per tant, la seva inclusió en el circuit comercial tal vegada podria haver coincidit amb les àmfores PE 13 / T-1.3.2.3, a la segona meitat de la centúria. Tanmateix, l'augment progressiu de la importació de productes de consum, probablement el vi, a finals del s. V aC —que prefigura l'eclosió durant el s. IV aC de les PE 14 / T-8.1.1.1—, fa que considerem la importació d'estatuets més pròpies de la dinàmica comercial anterior, és a dir, tardoarcaica.

2002, 108 i 123), produïda a la costa ibèrica i datada del s. VI aC (figura 2.1); l'arrenca-ment de nansa d'*oinokhoe* etrusca, procedent de l'illa dels Porros, amb decoració de palmeta en àncora (Jacobstahl, Langsdorff 1929, 45), datada de finals del s. VI o s. V aC (Hernández-Gasch et al. 1998, 79) (figura 2.2); la nansa de pàtera de procedència sud-itàli-ca, segons García y Bellido, del s. V aC (Gual 1993, 120), procedent de Son Corró (Costitx); dos *khyatoi* de la Roca Roja (Sóller), datats per Gual (1993, 123) en època hel·lenística, tot i que la datació de la cova, possiblement un *bothros*, ha estat establerta al s. II aC a partir de la vaixella localitzada: campaniana A, parets fines, grisa emporitana i ceràmica ebusitana (Gual 1993, 56);⁵ i finalment l'aplic d'un recipient de bronze que repre-senta un bòvid, de Menorca, sense més precisions, al qual hom atribueix una procedència directament grega o magnogrega, i una fàbrica de finals del s. VI aC (Orfila 1983, 103).

LA DISTRIBUCIÓ ESPACIAL I INTERPRETACIÓ DE LA MATERIALITAT TARDOARCAICA

La cartografia de les troballes aporta dades suggerents, tot i que són d'interpretació difícil.

Pel que fa a les àmfores feniciopúniques anteriors al darrer quart del s. VI aC, a l'únic exemplar conegut al sud de l'illa de Mallorca (Na Guardis) s'hi han afegit, els darrers dos anys, sengles exemplars produïts ja a Eivissa, al nord de Mallorca (el Pedret de Bóquer)⁶ i a Menorca (Torelló). En canvi, per a les àmfores punicoebusitanes de les darreries del s. VI aC, als individus donats a conèixer al sud-oest de Mallorca (puig de la Morisca) i al nord-oest de Menorca (Algairens), hi hem de sumar exemplars publicats recentment al sud-sud-est de Mallorca (Garonda i Taiet) i també al nord (el Pedret de Bóquer), i al sud-est de Menorca (Torelló i Talatí de Dalt).

Aquesta distribució —a mans sempre dels comerciants púnics— evidencia una presència de material amfòric feniciopúnic i punicoebusità en quatre àrees: al focus àmplia-ment reconegut del sud-sud-oest de Mallorca i als de Menorca menys explicitats, tant al nord-oest com al sud-est —difícilment explicables a partir dels contactes al sud de Mallorca—, n'apareix ara un quart al nord de Mallorca (figura 1).

La troballa d'àmfores ibèriques arcaiques i massaliotes reproduïx aquesta dispersió al sud-sud-oest de l'illa de Mallorca (Na Guardis, puig de la Morisca i Portopí) i a Menorca (Trepucó i Binicalaf), i de moment són absents al nord de Mallorca. En canvi, la vaixella ceràmica tardoarcaica etrusca i grega ha estat localitzada al nord-nord-est de l'illa (avenc de la Punta i a la punta del Patró) i possiblement al sud-est de Menorca (Talatí de Dalt). No deixa de ser eloqüent l'absència d'aquesta vaixella al sud-sud-oest de Mallorca, on existeix el punt més important d'introducció de mercaderies del comerç púnic, la qual cosa ens podria fer sospitar que el vector comercial que va introduir aquests productes al nord de l'illa fou diferent.

⁵ En tot cas, els dos guerrers i un oferent, als quals se'ls atribueix una cronologia de s. IV aC - III aC, tenen paral·lels etruscos més antics, del s. VI aC - V aC, segons Gual (1993, 35-36); el casc de figureta trobat a la Torre d'en Galmés és similar als que porten aquests guerrers i també data del s. VI aC (Orfila 1983, 121). Per aquests motius, pensem que aquests elements de prestigi, entre els quals potser calgui comptar els *khyatoi*, podrien ser significativament més antics que el context de deposició.

⁶ Aquest poblat talaiòtic, en estat inicial d'excavació, es troba en un punt molt proper a la cala de Sant Vicenç.

A partir de la investigació de derelictes, ha quedat demostrat que existiren carregaments mixtes d'origen molt divers, els quals degueren ser adquirits durant les múltiples escales dels vaixells, o com a resultat d'una sola estiba en ports que acumulaven productes de procedència molt diversa, i que el comerç estava en mans de mercaders que feien d'intermediaris i que no depenien dels centres productors (Sanmartí, Asensio, Martín 2002, 102). Aquest mecanisme, identificat a les fonts clàssics com *emporía*, ha servit per explicar l'existència d'un vector comercial exclusivament púnic, el qual es mantindria vigent durant el s. IV aC, com demostra l'origen de la nau, la tripulació i el carregament del derelict del Sec (Calvià) (Arribas et al. 1987). L'anàlisi del carregament del vaixell grec —quant a l'arquitectura naval i l'ètnia de la tripulació— de la cala Sant Vicenç (Nieto, Santos 2008) ha aportat dades rellevants que canvien la interpretació de les troballes dels jaciments terrestres mallorquins. La procedència magnogrega d'una part significativa del carregament amfòric, juntament amb un gran lot d'àmfores ibèriques arcaiques i ceràmiques que probablement són d'origen massaliota i magnogrec —incloent-hi copes del tipus B2— podrien ser un indicatiu que part dels materials grecs, ibèrics i, tal vegada, etruscs localitzats al nord de Mallorca haguessin estat introduïts per agents comercials grecs i no púnics, com havia estat defensat fins ara.

La distribució de les estatuetses d'origen grec i etrusc a les illes Balears aporta un element de contrastació que convé valorar. Fent bones les atribucions sobre els centres productors i la cronologia per part d'altres autors —tot i que tal vegada caldria revisar-les a la llum de descobertes i estudis recents—, aquests elements es concentren a Mallorca en els municipis del Pla i Migjorn, és a dir, al centre i sobretot al sud de l'illa. Els elements més septentrionals són els de Son Marí, Can Palou i Son Gelabert de Dalt, si bé en els dos darrers casos serien produccions ja de la segona meitat del s. V aC, fet que podria indicar més penetració territorial a finals del període considerat (figura 1).

En tot cas, si la presència amfòrica se centra en les zones costaneres o relativament properes al litoral, les estatuetses han estat localitzades força més allunyades de la costa, de manera que la interpretació com a objectes aportats pel comerç feniciopúnic, encara que plausible, no és incontestable.

Finalment, la presència de vaixel·la de bronze o instrumental de procedència grega, etrusca i ibèrica, se situa en jaciments costaners de la serra de Tramuntana i de la badia d'Alcúdia, és a dir, al nord-nord-est de l'illa. Com hem observat per a la vaixel·la de taula etrusca i grega, aquests exponents tardoarcaics tal vegada no responen a un vector comercial feniciopúnic, sinó que els podríem relacionar a un altre vector de filiació grega, que incidís al nord-nord-est de Mallorca, del qual el derelict de la cala de Sant Vicenç en seria una mostra directa.⁷

De tota manera, un cop portats a l'illa, els productes degueren entrar en una segona xarxa de distribució —que en podríem dir terrestre o indígena—, la qual podria explicar les troballes esmentades anteriorment. Per a alguns dels objectes localitzats en els jaciments mallorquins (i, de fet, segurament la major part de l'estatuària documentada), sembla que podem descartar un comerç directe entre els comerciants forans i la comunitat receptora final. Així, en les xarxes de distribució lligades als productes del comerç tardoarcaic entre els comerciants mediterranis i les comunitats talaiòtiques, al sud-sud-est i possi-

⁷ Cal recordar que el vaixell també transportava elements d'aquests tipus, com ho demostra la troballa d'un *kiathos* (Nieto, Santos, Tarongí 2006, 55) (figura 5).

blement al nord-est de l'illa, caldria considerar-hi els mecanismes de distribució entre comunitats indígenes, les quals produirien una dinàmica exclusivament talaiòtica.⁸ Pensem que és possible que productes entregats pels ebusitans als poblats meridionals de l'illa podrien haver arribat mitjançant un intercanvi a «llarga» distància, o bé a través d'un intercanvi en cadena a distàncies més curtes, fins i tot a comunitats del nord de Mallorca. Sembla que aquesta segona opció, de poblat a poblat, seria més versemblant, atesa la manca de centres regionals preestats, com sembla assenyalar l'escassa jerarquització de poblament existent a l'illa (Aramburu-Zabala 1998, 226).

A Menorca, la migradesa de les dades dificulta encara més la interpretació, ja que cada nova incorporació pot alterar-ne notablement el sentit. En qualsevol cas, continua sent vàlida l'apreciació d'Orfila (1983, 139) de fa vint-i-cinc anys, en el sentit que les figuretes de filiació hel·lènica no s'acompanyen de ceràmica de la mateixa procedència, tot i que ara no hi podem mostrar sorpresa, ja que la coincidència de la presència amfòrica feniciopúnica, punicoebusitana i ibèrica amb estatuària al sud-est de l'illa sembla indicar l'origen del vector comercial. El fet que un dels exemplars més antics sigui de filiació egípcia o del Pròxim Orient ja va ser assenyalat a bastament com a resultat d'un corrent orientalitzant d'arrel púnica o fenícia (Fernández-Miranda 1976; Padró 1978 *apud* Orfila 1983, 130 i 138).

Tanmateix, si el panorama sembla prou clar per al sud-est de l'illa de Menorca, per al nord les dades són més ambigües. Únicament hi ha documentat un fragment d'àmfora punicoebusitana al nord-oest (Algairens), mentre que al nord-est tan sols han estat identificades figuretes de bronze, totes de filiació grega. Tal com hem considerat per a les figuretes del Pla de Mallorca, l'arribada d'aquests exemplars podria respondre a mecanismes entre comunitats indígenes, les quals els farien circular a partir dels nuclis del sud, que serien els receptors directes del comerç punicoebusità. Tanmateix, existeix també, tal com plantejàvem per al nord-est de Mallorca, la possibilitat d'un comerç directe al nord-est de l'illa, bé a mans dels púnics d'Ebusus, bé a mans dels foceus (figura 1). Malgrat tot, el fet que no hagi estat identificada ceràmica d'importació tarδοarcaica en jaciments de l'àrea, llevat que respongui a un buit en la recerca, ens inclinaria a descartar la presència de comerç directe entre els agents colonials i les comunitats del nord de Menorca.

La proposta elaborada és coherent també amb les derrotes, malgrat que al tenir present la crítica (2008, 294) a l'extrapolació dels derroters moderns a la navegació antiga, puix que depenen d'una climatologia i d'una tècnica naval que han variat. El vent de tramuntana i de mestral dominant al golf de Lleó (190 dies a l'any) formen un circuit de circulació d'aigües (circuit hespèric), que, des de les boques del Roine, les duu pel golf de Lleó fins al cap de Creus i, tot seguint pel litoral fins al cap de la Nau, prenen la derrota

⁸ Atesa la indefinició terminològica que encara existeix a l'hora de designar la protohistòria de les Balears (Palomar 2005), emprem el terme «talaiòtic» com a genèric per designar una població i uns fenòmens que se situen a l'edat del ferro de les illes Balears, la qual cosa no vol dir que es tracti d'una mateixa formació social o d'un únic període. El problema és sovint poder fixar en el temps certs fenòmens (l'extensió dels poblats o la construcció d'algunes estructures i ús, per exemple). Per tant, emprem el terme en un sentit aproximadament equivalent a «baleàric», definit pel *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* com a «individu pertanyent al poble establert a les illes de Mallorca i Menorca abans de l'arribada dels romans». Malgrat tot, no hem volgut contribuir aquí a augmentar la confusió introduint un terme, com és el de «baleàric», escassament emprat en la recerca sobre la protohistòria insular. Defugint aquesta polèmica, l'època de què tractem aquí l'hem adjectivada de «tarδοarcaica».

sud-est per girar a nord-est a l'alçada d'Alger; a partir d'aquí es dirigeix cap a Sardenya i Còrsega, des d'on retorna al nord-oest i tanca el circuit. A més, s'originen diverses derives de caràcter ciclònic: una que, partint del cap de Creus, es dirigeix cap al braç de mar que separa Mallorca de Menorca –coneguda com a corrent català–; i una segona que, passant pel litoral català, gira a sud-oest a l'alçada de la desembocadura del riu Ebre i s'adreça cap al canal que separa les illes Pitiüses de les Balears. Altres derives ciclòniques giren des de Dénia cap a l'est i faciliten la circulació cap a Eivissa i, més lluny, cap a la costa sud de Mallorca i Menorca (Guerrero 2004).

D'aquesta manera, la deriva que es dirigeix cap al canal baleàric des del cap de Creus connectaria les dues colònies focees de l'extrem occidental amb la serra de Tramuntana i el sud de l'illa de Menorca. Aquesta ruta és coherent també amb els materials importats tardoarcaics del nord-est de Mallorca i deixa oberta la possibilitat a una aportació directa del comerç grec al sud de Menorca. Les derives que des del delta de l'Ebre i des del cap de la Nau permetrien connectar el litoral ibèric català i el valencià amb Eivissa, però també amb el nord de les dues illes Balears aprofitant la ruta marítima en sentit levogir (Nieto, Santos 2008, 298, fig.294).

EL COMERÇ MEDITERRANI TARDOARCAIC I LA CONSOLIDACIÓ DE LES ELITS TALAIÒTIQUES EMERGENTS

Els corrents comercials dominants a la Mediterrània occidental en època arcaica, feniciooccidentals, el s. VII aC, o fins i tot abans (Sanmartí, Asensio, Martín 2002, 71), i púnics i grecooccidentals a finals del s. VI aC, haurien dividit dues grans àrees d'influència: massaliota al nord dels Pirineus i ebusitana al sud del golf de Lleó, amb l'excepció de la plana empordanesa, dominada per la colònia focea d'Empúries (Asensio, Francès, Pons 2002) i del lapse que abasta des de mitjan s. VI aC a mitjan s. V aC, en què els canvis de les estratègies econòmiques i polítiques dels assentaments fenicis del sud peninsular (Delgado, Fernández, Ruiz 2000, 1782), lligats als canvis de les comunitats indígenes (Sanmartí, Asensio 2005, 95), afavoriren l'extensió del comerç foceu a la costa oriental peninsular (Vives-Ferrándiz 2005, 72). Les illes Balears haurien experimentat en aquest moment la concurrència de tots dos comerços o, si més no, l'intent foceu d'estendre-hi la seva àrea d'influència.

Els agents comercials mediterranis haurien propiciat, amb els primers objectes de prestigi —tal vegada introduïts com a regals—, l'orientació de les estratègies de les comunitats indígenes, mitjançant els seus líders, a l'obtenció excedentària dels productes en què estaven interessats.⁹ D'aquí la vàlua dels objectes posats en circulació: el vi com a novella droga de prestigi i la vaixel·la de luxe de ceràmica, però sobretot de metall, especialment les figuretes de bronze, que, per les característiques estètiques i més segurament simbòliques, eren objectes cobejats.

Així, la producció ceràmica més representada d'aquest moment és l'amfòrica encara que fou la veritable importació un contingut que, tant per les produccions focees, com ibèriques i fenícies, degué ser el vi, a més d'altres productes com l'oli, les olives i les conserves de peix i carn (Juan, Matamala 2004). La tornada es realitzaria mitjançant un llarg cabotatge proper a la costa valenciana i catalana.

⁹ A una altra banda hem desenvolupat quins podrien haver estat aquests productes, d'acord amb el que degué ser l'estructura econòmica talaiòtica (Hernández-Gasch 2008).

D'altra banda, si les figuretes i la vaixel·la metàl·lica i ceràmica tenien el valor de la rara i de la dificultat per adquirir-les (a més d'altres valors estètics o, fins i tot, màgics), les dues primeres posseïen també el valor del metall amb què estaven produïdes, el qual, en definitiva, tenia un valor intrínsec.¹⁰ En canvi, el valor de les àmfores requeria en el del contingut fungible, igualment rar, costós d'obtenir i preat per les propietats que tenia i per l'ús que en feien.

Tant uns elements com els altres realçaven l'estatus del personatge social que n'era posseïdor, el qual els exhibia amb esperit probablement diacrític i tal vegada redistributiu. És difícil d'establir en quin moment els caps de llinatge van esdevenir membres d'una aristocràcia hereditària. Tanmateix, aquests personatges tingueren autoritat i capacitat de redistribuir els recursos i objectes de prestigi, i de mobilitzar la força de treball i els recursos per dedicar-los a tasques en benefici de la comunitat —possiblement aquesta fou la manera en què en el s. IX aC van ser construïts els talaiots. Investits, ara, de poder coercitiu, els caps de llinatge es beneficiaven particularment de la feina de la comunitat, a qui mana en erigir les muralles i els santuaris dels poblats. A més, aquesta elit es distingí per l'ús de certes necròpolis, d'armament, i d'una indumentària particular i per seguir unes pautes de consum diferenciades. Tanmateix, pensem que en el període tarδοarcaic aquesta aristocràcia ja s'havia consolidat¹¹ i havia bastit una ideologia legitimadora de la qual formaria part l'ús d'objectes aportats pel comerç mediterrani. Aquests objectes tindrien, doncs, un significat aristocràtic i, per tant, un ús més privat. D'aquesta manera, haurien estat reservats als membres de la seva classe (tal vegada procedents també d'altres poblats) i haurien contribuït a mantenir aliances polítiques.¹²

Malgrat que desconeixem l'ús concret que van fer d'aquests elements al llarg de lapse de temps en què van estar en servei, el darrer ús ha quedat insinuat per l'amortització en el lloc on han estat trobats. Atenent aquest aspecte, els objectes tenen un comportament diferenciat segons la seva natura: les àmfores es localitzen en poblats¹³ i, en menor mesura, en ancoratges (Na Guardis i Portopí), mentre que la vaixel·la ceràmica i metàl·lica procedeix de necròpolis (illa dels Porros i avenc de la Punta) i possiblement santuaris (punta del Patró, Roca Roja i Son Corró). La procedència de les estatuetes d'època tarδοar-

¹⁰ És significativa la presència de cintes d'estany agrupades i doblegades en el carregament del derelict de la cala de Sant Vicenç. També hi trobaren un lingot de forma oblonga i secció planoconvexa que podria haver format part d'un carregament de lingots d'estany, els quals van ser recuperats amb posterioritat al naufragi (Nieto, Santos, Tarongí 2006, 49), atesa l'escassetat d'aquell metall, absent al subsòl de l'illa i necessari per a una producció creixent d'objectes de bronze. Aquest fet n'augmentaria el valor i podria explicar un dels formats triats per transportar-lo, ja que permetria distribuir-ne al detall la quantitat precisada, o menys del que necessitaven, tenint en compte l'empobriment que s'observa dels bronzes locals (Rovira et al. 1991, 69).

¹¹ A partir de l'anàlisi de les evidències arqueològiques de la necròpolis de Son Real, vam establir una evolució social, semblant a la ressenyada aquí, entre les fases I i II del cementiri. La consolidació d'aquesta aristocràcia en la fase II correspondria cronològicament als s. VI - V aC (Hernández-Gasch 1998, 213; Hernández-Gasch et al. 2005, 384).

¹² El rol social com a sacerdot, guerrer o comerciant possiblement es confonia en un mateix grup de persones que tenien escassa especialització de funcions, si més no quan començaren els intercanvis mediterranis, en època tarδοarcaica. De la mateixa manera, els esdeveniments públics o privats no haurien tingut una delimitació clara, ja que els afers personals, com els matrimonis, quan eren els de les elits, podrien haver tingut implicacions per a tota la comunitat, ja que constituïen aliances polítiques.

¹³ Malgrat tot, en la majoria de casos són troballes incontrolades (Gotmar), fora de context (el Pedret de Bóquer) o producte de prospeccions (puig de la Morisca, Garonda i Taiet). En algun cas, se n'han trobat en els talaiots (Trepucó i Torelló) o en els espais domèstics (Torelló i Talatí de Dalt) d'aquests poblats.

caica és més controvertida, ja que la major part són troballes antigues i els contextos deposicionals ens són del tot desconeguts.¹⁴ El fet que en algun cas hagin aparegut en el context d'un santuari, no solament refermen el rol ideològic que degueren tenir, sinó que assenyalen que degueren ser apropiades i usades per unes classes dirigents que ja controlaven l'esfera ideològica i que segurament van ser les responsables de fer bastir els mateixos santuaris.

L'aparició d'alguns d'aquests objectes en necròpolis segurament reservades a un sector social dirigent i que podríem qualificar de prestigi —a partir d'altres evidències i no solament de la simple presència dels objectes— referma que estan vinculats a les elits indígenes. En el context immediat a la cala de Sant Vicenç, en tenim un exemple en la cova d'enterrament de l'avenc de la Punta, atès que, hi trobarem elements destacats, com els sarcòfags amb els pròtomes en forma de cap de brau.¹⁵ També sabem de l'existència d'una segona cavitat en la qual es dipositaren els vasos d'importació, possiblement emprats en rituals funeraris i d'on procedeixen els exemplars de vaixella d'època tardoarcaica referits més amunt. A la veïna badia d'Alcúdia han estat localitzats fragments de vaixella de bronze en una altra necròpolis de prestigi, la de tombes monumentals que existí a l'illa dels Porros amb anterioritat a la construcció de la primera de les cambres funeràries que excavà Tarradell (1964).¹⁶ Davant l'illot, en el litoral mallorquí, el jaciment de la punta del Patró ha proporcionat un fragment de vaixella de ceràmica tardoarcaica. Aquesta troballa constata, d'una banda, l'antiguitat del primer santuari, datat també del s. VI aC, i, de l'altra, la vinculació dels objectes procedents del comerç exterior amb el món ideològic, tant dels santuaris com de les necròpolis, atès que aquest santuari segurament ha de ser explicat en funció de l'existència de la paleonecròpolis de l'illa dels Porros (Hernández-Gasch, Sanmartí 1999).

Com que, almenys una vegada, alguns d'aquests elements degueren ser utilitzats en cerimònies rituals que se celebraren en espais especialment sagrats, seria d'esperar trobar-ne una concentració en els anomenats centres cerimonials, que serien nuclis redistribuïdors i d'exhibició de prestigi, segons la formulació que se n'ha fet (Aramburu-Zabala 1998), però les dades no apunten en aquest sentit.

La presència en contextos d'hàbitat és escassa per tots els objectes referits, tret de les àmfores i el contingut possiblement espirotuós que degueren tenir. Atès que els escassos fragments de copes gregues i etrusques o els *kiathoi* apareixen en el destí final en contextos que no són d'hàbitat, és molt difícil argumentar, en el cas baleàric, la introducció de la ideologia del simposi «a la manera hel·lènica», és a dir, entès com un ritual pautat segons una ideologia i una moda procedent de la Mediterrània central i oriental, la qual, a més, comporta una sèrie d'objectes de servei i d'activitats. També és molt difícil parlar —com

¹⁴ En els pocs casos en què són coneguts, se situen, sense més precisions, en poblats (Binicalaf, Biniparratx Petit, Son Reus, Torelló, Torre d'en Galmés i Son Marí) i, encara que automàticament hom ha considerat que estaven dipositats en els santuaris d'aquests poblats, segurament per assimilació a la votiva més tardana que s'hi troba —i que, de retruc, els caracteritza també automàticament com a santuaris—, l'únic cas arqueològicament registrat és el de l'Imhotep del santuari de taula de la Torre d'en Galmés (Rosselló 1974).

¹⁵ Aquesta singularitat, però, podria ser explicada per factors de conservació.

¹⁶ Les traces d'aquesta paleonecròpolis, en ús segurament durant els s. VI aC i V aC, van ser posades en evidència durant els treballs d'excavació a l'illot que va escometre, els anys noranta, un equip de la Universitat de Barcelona (Hernández-Gasch et al. 1998).

n'hi ha que han fet— d'una ideologia funerària heroica, malgrat els elements de prestigi presents a les necròpolis de la zona ibèrica catalana i llenguadociana (Graells 2006, 207-208) per posar un exemple proper. Tanmateix, és evident que la beguda es consumia —si més no, en part— en el context domèstic en què han estat trobades les àmfores, i, molt possiblement, les celebracions en què hi havia beguda —ja fossin ritualitzades, cícliques o puntuals, públiques o privades— eren expressions dominades per les elits.¹⁷

Finalment, aquests sectors emergents —o emergits!— i en concurrència —com possiblement demostra el bastiment de muralles en aquest moment (Hernández-Gasch, Aramburu-Zabala 2005)— podrien haver establert mecanismes intercomunitaris d'intercanvi i tal vegada aliances polítiques que podrien explicar la presència de materials tarδοarcaics distribuïts des dels poblats que tenien accés directe als comerciants mediterranis cap als de l'interior de l'illa.

CONCLUSIONS: CAP A UNA MAR OBERTA

El més que probable comerç grec al nord de Mallorca constitueix una novetat en la recerca dels darrers vint-i-cinc anys, la qual s'havia centrat en la investigació del comerç púnic a Mallorca a partir bàsicament de dos jaciments excavats al sud-sud-est de l'illa: la factoria de l'illot de Na Guardis i l'enclavament del puig de la Morisca. Si bé el primer jaciment revelava un assentament colonial permanent de població punicoebusitana a partir de finals del s. V aC, el segon reflectia un primer moment d'intercanvis, definit com a comerç precolonial, d'arrel fins i tot feniciopúnica (Guerrero 1989, 1997; Guerrero, Calvo 2003). Tanmateix, aquest model ben documentat en els jaciments esmentats i en d'altres de propers, per bé que aquests darrers estan molt menys estudiats, s'ha forçat en aplicar-se a altres dades d'origen molt divers, principalment a l'aparició de materials de cronologies arcaiques que van ser trobats dispersos per tota l'illa.

El derelict de la cala Sant Vicenç i les troballes analitzades al nord-est de Mallorca sembla que apunten a un panorama menys esclarit en aquest moment d'intercanvis tarδοarcaics, amb la presència d'un focus netament grec, mentre que al sud de l'illa el vector seria sens dubte feniciopúnic, fet del tot lògic atesa la proximitat de l'illa d'Eivissa (figura 1). Aquesta distribució és coherent amb les derrotes existents per a la navegació marina i amb els establiments colonials de Massàlia i Empòrion. De fet, aquests enclavaments foren part implicada en el canvi de tendència que experimentaren les importacions de les comunitats indígenes a Catalunya. Si les importacions ceràmiques fenícies —majoritàriament

¹⁷ Les troballes dins el talaiot de planta quadrada de l'Hospitalet han de ser interpretades en aquest sentit (Guerrero, Calvo, Gornés 2006, 160-163). Són dotze individus d'àmfora PE 14 – T.8.1.1.1 datats del s. IV aC, bols, vasos de parets corbes amb nansa (tipus X; Pons 1991) i vasos troncocònics (tipus III). Una olla globular amb una boca de gran diàmetre (tipus XIII) va aparèixer a les immediacions del talaiot (Rosselló Bordoy 1983, 17), però no a dins, com indiquen aquests autors. Tanmateix, no pensem que el patró de consum indígena del vi arribés mai a ser el del simposi, sinó que obeïa a una necessitat de legitimació de les elits davant la resta de la comunitat. El fet que a l'Hospitalet hagin aparegut àmfores i vaixela en un edifici que tenia una funció extradomèstica marcada —tot i que no sabem si foren emprades en el mateix talaiot o si l'interior de la torre va ser destinat únicament a femer— l'allunya de la idea hel·lènica del simposi desenvolupat a l'androceu de la casa grega. Tal vegada assenyali un caràcter més públic i redistributiu del consum de alcohol en festivitats obertes a d'altres sectors socials.

amfòriques— dominaren tot el territori aproximadament des del 700 aC i amb una intensitat que no fou de nou assolida fins a l'època romana, a partir del 575 aC aquesta activitat comercial descendí enormement i va ser substituïda, entre el 550 aC i el 450 aC, per productes d'origen grec i de natura distinta, sobretot vaixel·la, la qual cosa accentuà l'ús diacrític de les importacions per part d'una aristocràcia hereditària ja consolidada (Sanmartí, Asensio 2005, 91 i 95).

A finals del s. V aC l'element púnic acabaria prevalent. Aquesta data coincideix amb el procés de colonització agrària de l'illa d'Eivissa (Tarradell, Font 1975, 101-102), base del comerç ebusità potent que constata la dispersió de les àmfores PE 13 / T-1.3.2.3 i, sens dubte, de la subsegüent PE 14 / T-8.1.1.1. És el moment també en què fou inaugurat l'establiment de població permanent al servei de la producció metal·lúrgica i de l'activitat comercial a Na Guardis (Guerrero 1997). No obstant això, aleshores, les societats indígenes segurament ja no es reconeixien en el que havien estat encara no feia cent anys.

BIBLIOGRAFIA

- ARAMBURU-ZABALA, J. (1998): *El patrón de asentamiento en la cultura talayótica de Mallorca*. Palma: El Tall Editorial (Col·lecció El Tall del Temps Maior, 6).
- (2005): «Ager Pollentinus. El poblamiento de los alrededores de la ciudad de Pollentia (Mallorca)». Arqueobaleares URL: <http://www.arqueobaleares.es/articulos/Ager%20Pollentinus.pdf> [Data de consulta: 4 de juliol de 2007].
- (2005a): *Contribució a l'inventari de jaciments arqueològics de Mallorca*. CD-ROM. Palma: Consell de Mallorca.
- ARRIBAS, A.; TRIAS, G.; CERDÀ, D., DE HOZ, J. (1987): *El barco del Sec. Estudio de los materiales*. Ajuntament de Calvià.
- ASENSIO, D.; FRANCÈS, J.; PONS, E. (2002): «Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica». *Cypsela* 14. Girona, pàg. 125-140.
- CASTRILLO, M. (2005): «Fenícis i púnics a Menorca: vint-i-cinc anys d'investigació i noves dades aportades per les àmfores fenicio-púniques a l'illa». *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 12. Catarroja-Barcelona-Palma, pàg. 149-168.
- CERDÀ, D. (2002): *Bocchoris. El món clàssic a la badia de Pollença*. Palma: Consell de Mallorca (Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural, 8).
- DELGADO, A.; FERNÁNDEZ, A.; RUIZ A. (2000): «Las transformaciones del s. VI a. n. e. en Andalucía: una visión desde las relaciones entre fenicios e indígenas». Actes del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos. Vol. IV. Cadix, pàg. 1781-1787.
- ESTARELLAS ORDINAS, M. M.; MERINO SANTISTEBAN, J. (2005): «Treballs arqueològics preliminars al Pedret de Bóquer (Pollença)». A: SÁNCHEZ LEÓN, M. L.; BARCELÓ CRESPI, M. (coord.). *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*. Jornades d'Estudis Locals (23: 2004: Palma). Palma: Institut d'Estudis Balearics, pàg. 377-393.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1960): «La Athena Promachos de Menorca, en Boston». *Archivo Español de Arqueología* 33 (núm. 101-102). Madrid: CSIC, pàg. 156-157.
- GRAELLS I FABREGAT, R. (2006): «La vaixel·la metàl·lica protohistòrica a Catalunya (s. VII-V aC)». *Cypsela* 16. Girona, pàg. 195-211.
- GUAL, J. M. (1993): *Figures de bronze a la protohistòria de Mallorca*. Palma: Govern Balear.
- GUERRERO, V. M. (1989): «Algunas cuestiones sobre los intercambios en la fase precolonial de Mallorca (550-450 a.C.)». *Rivista di studi fenici*, XVII (2). Roma, pàg. 213-238.
- (1997): *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*. Palma: El Tall Editorial – Universitat de les Illes Balears.

- (1999): *La Ceràmica Protohistòrica a Torno de Mallorca (s. VI-I a.C.)*. Oxford: British Archaeological Reports (International Series, 770 - Western Mediterranean Series, 3).
- (2004): «Las islas baleares en los derroteros del mediterráneo central y occidental». A: MEDEROS MARTÍN, ALFREDO; PEÑA, VICTORIA; WAGNER, CARLOS G. (coord.). *La navegación fenicia: tecnología naval y derroteros: encuentro entre marinos, arqueólogos e historiadores*. Madrid: Universidad Complutense, Centro de Estudios Fenicios y Púnicos, pàg. 85-134.
- GUERRERO, V. M.; CALVO, M. (2003): «Models of commercial exchange between the indigenous population and colonists in the Protohistory of the Balearic Islands». *Rivista di Studi Fenici* 31 (núm. 1). Roma, pàg. 1-29.
- GUERRERO AYUSO, V. M.; CALVO TRIAS, M.; GORNÉS HACHERO, S. (2006): «Mallorca y Menorca en la Edad del Hierro. La cultura Talayótica y Postalayótica». A: AA. VV. *Historia de las Islas Baleares*. Vol. 2. Palma: El Mundo – El Día de Baleares.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. (1998): *Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. Estudio arqueológico y análisis social*. Barcelona: Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Arqueomediterrània, 3 (II).
- (2008): «Les Illes Balears en època tardoarcaica». A: NIETO, X.; SANTOS, M. (eds.). *El vaixell grec arcaic de la cala Sant Vicenç*. Girona, Generalitat de Catalunya.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J.; ARAMBURU-ZABALA, J. (2005): «Murallas de la Edad del Hierro en la Cultura Talayótica. El recinto fortificado del poblado de Ses Païsses (Artà, Mallorca)». *Trabajos de Prehistoria* 62 (núm. 2). Madrid: CSIC, pàg. 125-149.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.; CASTRILLO, M.; ALESÁN, A.; ALFONSO, J.; ÀLVAREZ, R.; TARRADELL, N.; MALGOSA, A. (1998): «Son Real revisitat: noves campanyes d'excavació a la necrópolis talaiòtica de Son Real (illa de Mallorca, 1998-2002)». *Mayurqa* 30. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 379-420.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.; MALGOSA, A.; ALESÁN, A. (2005): «La necròpoli talaiòtica de s'illot des Porros». *Pyrenae* 29. Barcelona: Universitat de Barcelona, pàg. 69-95.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J. (1999). «El santuari de sa Punta des Patró a l'àrea cultural i funerària de Son Real (Santa Margalida, Mallorca). Avenç dels resultats». *Mayurqa* 25. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 113-138.
- JACOBSTHAL, P.; LANGSDORFF, A. (1929): *Die Bronzeschnabelkannen*. Berlín. editorial
- JUAN BENEJAM, G.; PONS MACHADO, J. (2005): *Talatí de Dalt 1997-2001. 5 anys d'investigació a un jaciment talaiòtic tipus de Menorca*. Menorca: Treballs del Museu de Menorca, 29. Museu de Menorca.
- JUAN, G.; DE NICOLÁS, J. C.; PONS, J. (2004): «Menorca, segle IV-II aC, un mercat per al comerç ebustià». A: SANMARTÍ, J.; UGOLINI, D.; RAMON, J.; ASENSIO, S. (eds.): *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la protohistòria (segles VIII-III a.C.): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*. Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (II, 2002, Calafell). Barcelona: Arqueomediterrània, 8, pàg. 261-264.
- JUAN, J.; MATAMALA, J. C. (2004): «Los contenidos de las ánforas en el Mediterráneo Occidental. Primeros resultados». A: SANMARTÍ, J.; UGOLINI, D.; RAMON, J.; ASENSIO, S. (eds.). *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la protohistòria (segles VIII-III a.C.): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*. Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (II, 2002, Calafell). Barcelona: Arqueomediterrània, 8, pàg. 283-291.
- NIETO, X.; SANTOS, M.; TARONGÍ, F. (2004): «Un barco griego del siglo VI a.C. en Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca)». A: PEÑA, V.; WAGNER, C. G.; MEDEROS, A. (eds.). *La navegación fenicia: tecnología naval y derroteros: encuentro entre marinos, arqueólogos e historiadores*. Madrid: Centro de Estudios Fenicios y Púnicos, pàg. 197-226.
- NIETO, X.; SANTOS, M. (2008). *El vaixell grec arcaic de la cala Sant Vicenç*. Girona: Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya (Monografies del CASC, 7).
- (2006): «El barco griego de la Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca)». A: GIANNATTASIO, BIANCA MARIA; CANEPA, CRISTINA (dir.); GRASSO, LUISA (dir.); PICCARDI,

- ELIANA (ed.). *Aequora, pontos, jam, mare... Mare, uomini e merci nel Mediterraneo antico*. Atti del Convegno Internazionale (Genova, 2004). Firenze, pàg. 42-55.
- ORFILA PONS, M. (1983): «Estatuillas de bronce antiguas». A: MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.). any *Geografía e Historia de Menorca*, IV. Al·les Artes Gràfiques (impr.): Ciutadella, pàg. 85-158.
- PALOMAR, B. (2005): *La ceràmica posttalaiòtica de Mallorca. Significació econòmica i social dels canvis en el procés productiu enter c. 450-250 cal ANE: el cas de Son Fornés, Montuiri*. Tesi doctoral (Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005). URL: <http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0221107-122929/#documents> [Data de consulta: 1 de juny de 2007].
- PONS i HOMAR, G. (1991): *Les ceràmiques d'imitació al talaiòtic final*. Palma: Quaderns de Ca la Gran Cristiana, 10, Museu de Mallorca.
- QUINTANA ABRAHAM, C. (2000). *La ceràmica superficial d'importació del Puig de Sa Morisca*. Mallorca: Ajuntament de Calvià (Vall dargent, 5).
- RAMON, J. (1991): *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Eivissa: Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23.
- (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Barcelona: Consell Insular d'Eivissa i Formentera - Universitat de Barcelona (Col·lecció Instrumenta, 2).
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1974): «Imhotep, hijo de Ptah». *Mayurqa* XII. Palma, pàg. 123-142.
- (1983). «El poblado prehistórico de Hospitalet Vell (Manacor)». Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.
- ROVIRA, S.; MONTERO, I.; CONSUEGRA, S. (1991): «Metalurgia talaiòtica reciente: nuevas aportaciones». *Trabajos de Prehistoria* 48. Madrid: CSIC, pàg. 5-74.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D. (2005): «Fenícis i púnics al territori de Catalunya: cinc segles d'interacció colonial». *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 12. Catarroja-Barcelona-Palma, pàg. 89-105.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MARTIN, A. (2002): «Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sudpirinenca durant el període tardoarcaic (ca. 575-450 aC)». *Cypsela* 14. Girona, pàg. 69-106.
- SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M. (2002): «El comerç protohistòric al nord de l'illa de Mallorca». *Cypsela* 14. Girona, pàg. 107-124.
- TARRADELL, M. (1964): *La necrópolis de «Son Real» y la «Illa dels Porros»*, Mallorca. Madrid: Excavaciones arqueológicas en España, 24, Ministerio de Educación Nacional.
- TARRADELL, M.; FONT, M. (1975): *Eivissa Cartaginesa*. Barcelona. Editorial Curial.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2005): «Estudis fenícis i púnics a les actuals províncies de Castelló i València. Balanç de la investigació (1980-2005) i futures perspectives». *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 12. Catarroja-Barcelona-Palma, pàg. 65-87.

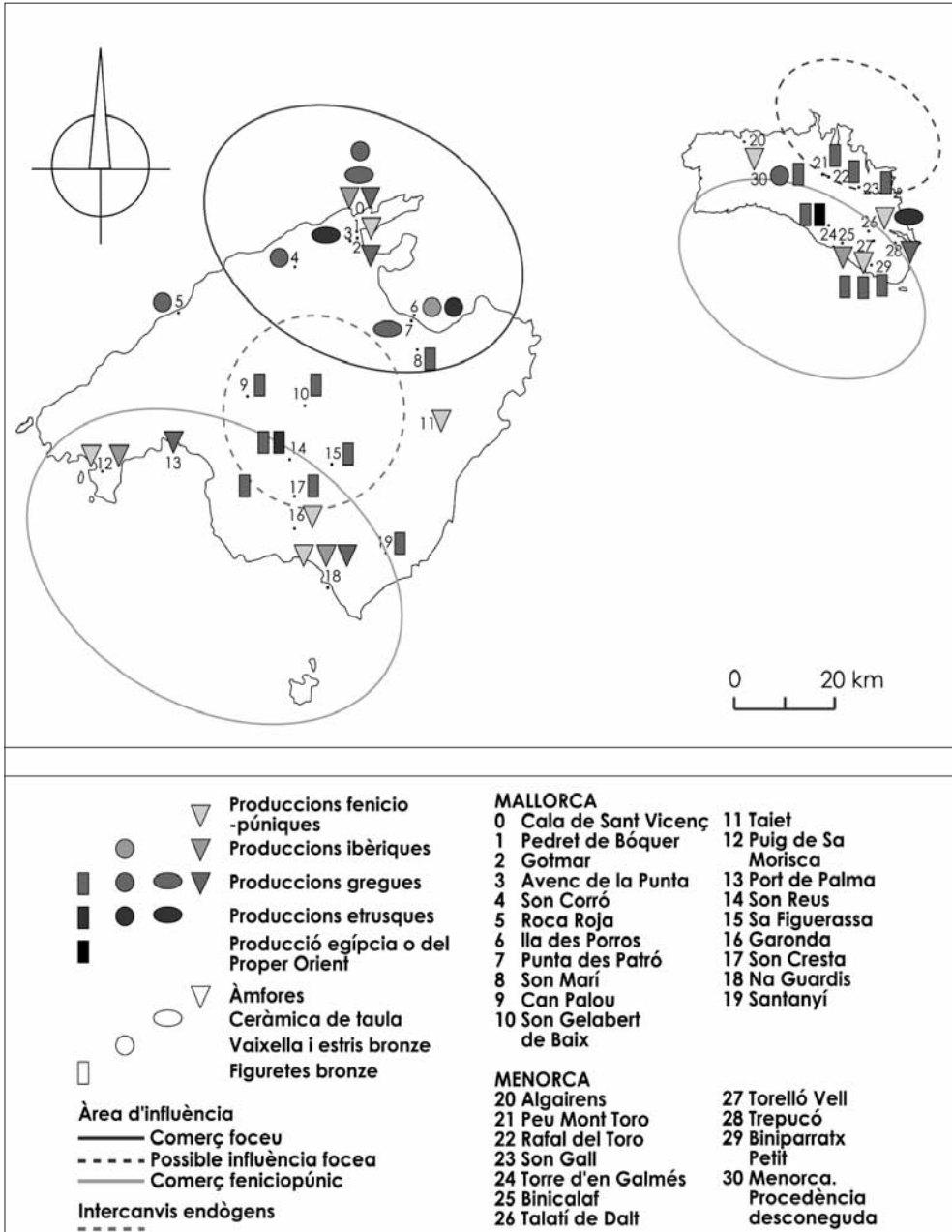

Fig. 1. Distribució dels materials tardoarcaics a les illes Balears (circa 550-450 aC). Les zones encerclades mostren les àrees d'influència dels comerços mediterranis d'arrel focea i feniciopúnica. Al centre de l'illa de Mallorca, s'assenyalen possibles sistemes d'intercanvi endògens.

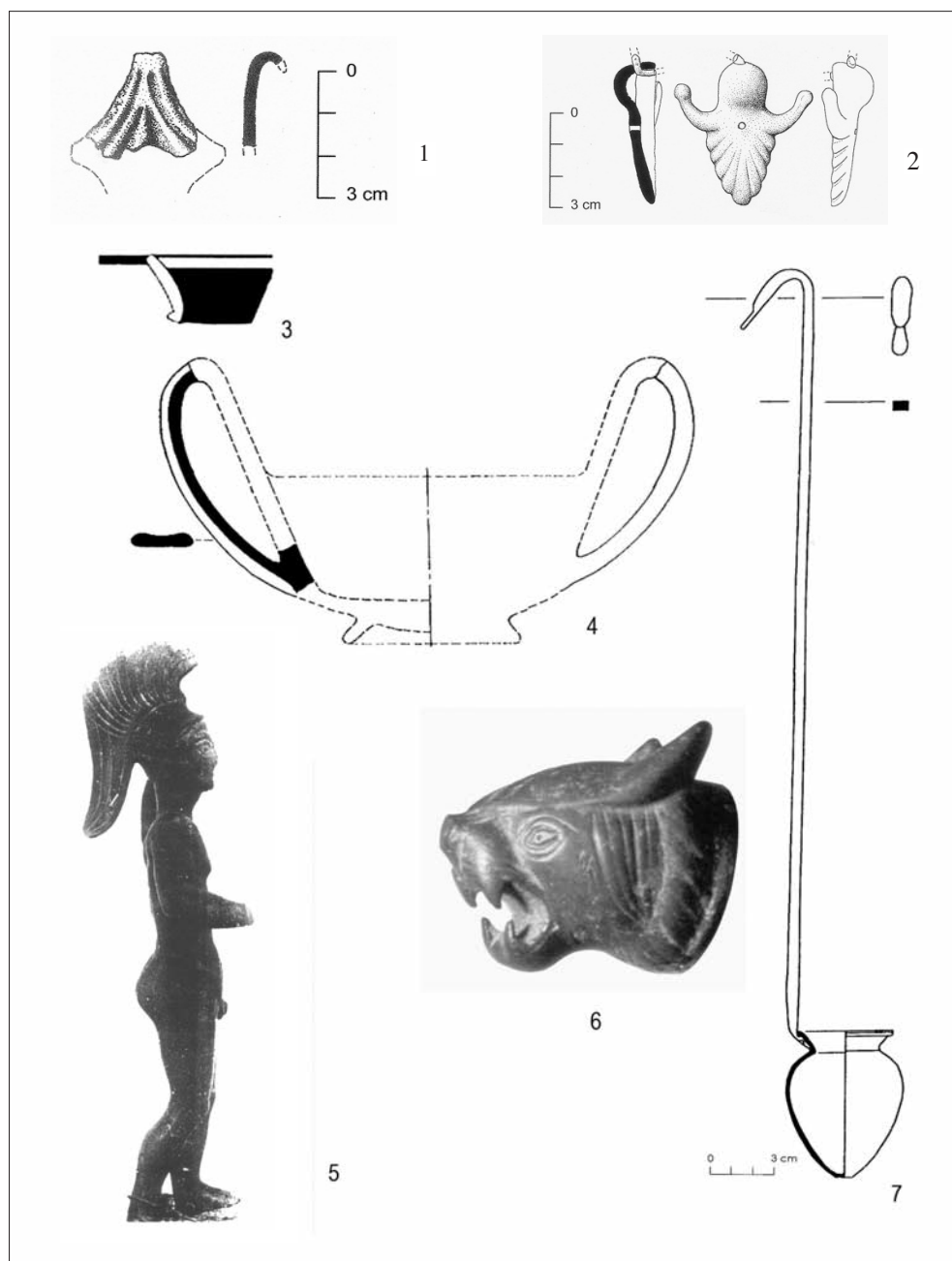

Fig. 2. Materials tardoarcaics de l'illa de Mallorca. 1. Sivella de garfis ibèrica de l'illa dels Porros (Sanmartí, Hernández-Gasch, Salas 2002, 108 i 123); 2. *Oinokhoe* etrusca de l'illa dels Porros (Hernández-Gasch et al. 1998, 79); 3. Copa jònica de la punta del Patró (Sanmartí, Hernández-Gasch, Salas 2002, 109); 4. Cànter de bucchero nero de l'avenc de la Punta (Cerdà 2002, 43); 5. Guerrer de Torelló (Orfila 1983, 120), producció tardoarcaica d'origen grec o etrusc; 6. Cap de felí de Son Marí. Bronze probablement jònic del s. VI aC; 7. *Kiathos* del derelicte de la cala de Sant Vicenç (Nieto, Santos, Tarongí 2006, 55).